

De oude Heikant

door drs. A. Plevoets

In 1982 werd in Tilburg een eerste beschermd stadsgezicht aangewezen krachtens de gemeentelijke monumentenverordening.

De keuze viel op een gebied dat enerzijds een aantal cultuurhistorische waarden in ruime zin in zich had en anderzijds bedreigd werd door de oprukkende nieuwbouwwijk Tilburg-Noord.

Radicale saneringsplannen voor het hele historische kerngebied "de Oude Heikant" waren in de zeventiger jaren langzamerhand in de ijskast geraakt. De oude kern, als een oase gelegen tussen moderne grote stadswijken Stokhasselt, Heikant, Quirijnstok, had zijn dorps karakter en kleinschalige centrumfunctie nog niet verleren.

Sinds de aanwijzing beoogt de monumentencommissie nieuwbouw harmonisch in te laten passen in de oude structuur en bebouwing zonder te historiseren of kneuterigheid te verlangen. In het kerngebied Leharstraat en Schans ("zone A") wordt daarbij vooral gelet op maat, materiaalgebruik, gevelvorm en -indeling en mate van bebouwing van erven en open ruimten; in een gebied dat vooral visueel direct aansluit bij de cultuur-historisch waardevolle zone A zijn gevelindeling en mate van bebouwing van minder belang voor zover zij al-

thans sfeer en karakter van het beschermd gebied niet verstoren. Op deze wijze tracht men zowel verleden als heden en toekomst van het gebied te respecteren.

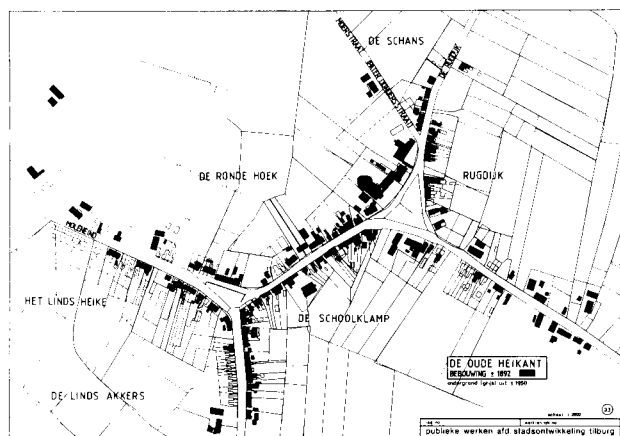
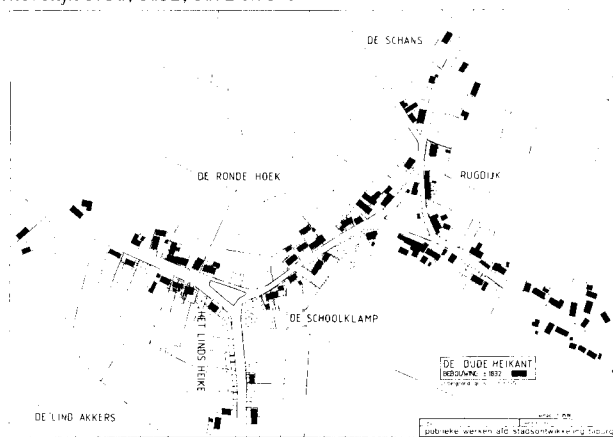
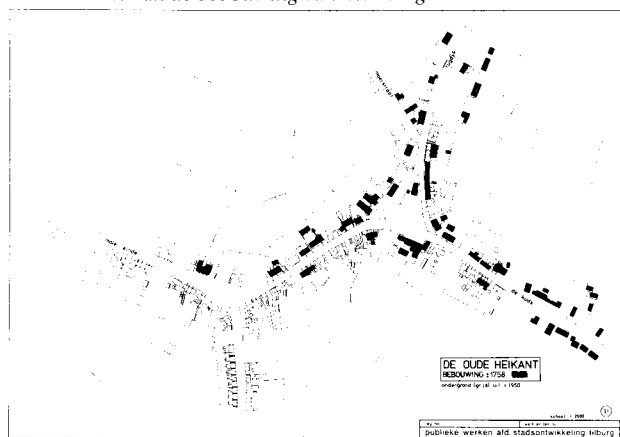
Nederzettingsontwikkeling

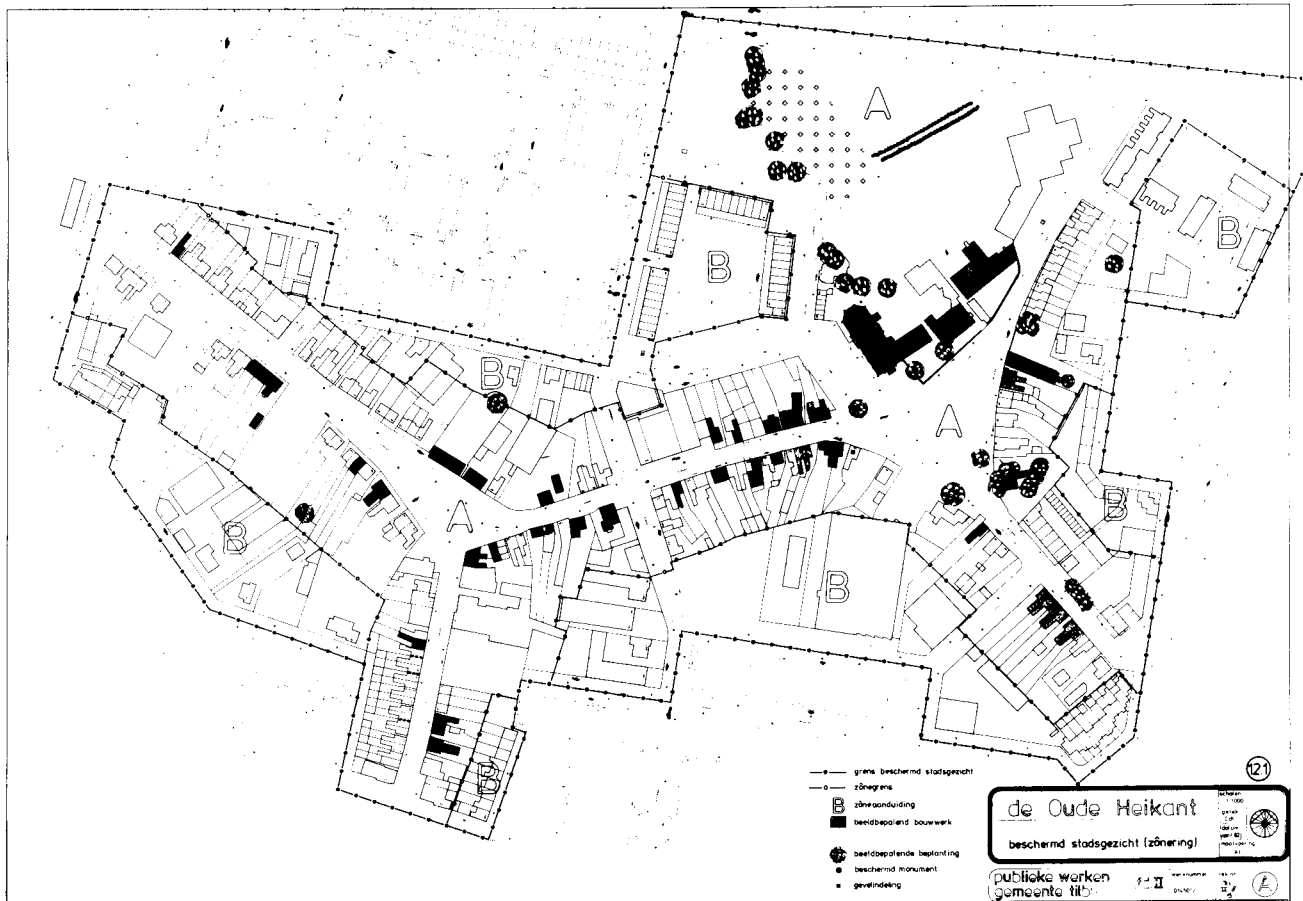
Het beschermd stadsgezicht "de Oude Heikant" vormde de kern van het meest noordelijk gelegen nederzittingsconglomeraat in het Tilburgse gebied. De driehoekige structuur van de "Schans" met de drie hoofdwegen die er vertrekken, doet eenzelfde nederzittingsop-

bouw vermoeden als we voor de Veldhoven (zie aldaar) hebben uiteengezet. Toch ligt dat voor de Heikant gecompliceerder.

Gegevens uit de late middeleeuwen schetsen het beeld van een uitgestrekt gebied geheten "de Heydside", dat bestond uit verschillende buurtschappen: Rugdijk (nu Rugdijk en Schans) Kouwenberg, Haansberg, Vijfhuizen en Quirijnstok. Hoewel dit gebied in de 15e eeuw al relatief druk bebouwd was, vormde het pas in de 16e eeuw een eigen administratieve eenheid. Men zou hieruit kunnen afleiden dat dit nederzittingsgebied jonger is dan een achttal Tilburgse nederzettingen die al in de middeleeuwen met de term herdgang werden aangeduid (zie vorige hoofdstuk). We hebben inderdaad de indruk dat de Heikant een "nieuwer" ontginningsgebied is geweest in de uitgestrekte heidevelden in het noordelijke deel van Tilburg.

Reconstructie van de bebouwing van het kerngebied van de Heikant in respectievelijk 1758, 1832, 1892 en 1950.

Het beschermd stadsgezicht Oude Heikant, begrenzing, aanduiding van intensiteit van bescherming (zone A en B) en waardevolle elementen.

Hypothetisch zou de ontstaansgeschiedenis van het gebied er als volgt uit kunnen zien. De eerste kern vanwaaruit de middeleeuwse boeren hun ontginningswerk hebben aan gevat, zal, analoog aan de structuur van een viertal oudere Tilburgse nederzettingen, het driehoekige plein zijn geweest in het zuiden van de Heikant. Een beperkt archeologisch onderzoek dat op ons verzoek door de toenmalige stadsarcheoloog H. Stoepker aan

de noordwestzijde van de driehoek werd uitgevoerd, leverde geen oudere dan laat-middeleeuwse vondsten op. Ook de dikte van het esdek wees niet op oudere ontginning. Wellicht is de ontginningsactiviteit hier ca. 1300 aangevangen. Ten zuiden van het grote akkercomplex dat bij de driehoekige kern hoorde, lag het goed "ter Lyncden" te midden van heidevelden. Meer naar het noorden bevond zich het goed "te Coudenberch" dat al

in 1380 vermeld werd en eveneens te midden van heidevelden lag. Niet ver hier vandaan lag in diezelfde tijd het goed "ten Haenberch" en in het buurtschapje "Vijfhuizen" het goed "ten Appel". Waarschijnlijk hebben we hier te doen met hoeven die als basis dienden voor middeleeuwse ontginningen.

Een reconstructie van de bebouwing met behulp van huizenregisters uit de periode 1737-1807, een kaart uit 1760 en het kadaster van 1832, uitgevoerd door L. Langeweg, toont nog de verspreide bewoning in het gebied met aan de grenzen uitgestrekte heidevelden en bos. De laat-middeleeuwse plaatsnamen zijn op de kaart van 1760 terug te vinden. Aan de straten "Quirijnstok" en "Hasennest" zijn opstrekking in de hei ontginningspercelen zichtbaar en hebben zich kleine straatnederzettingen gevormd. Ongeveer ter plaatse van de middeleeuwse hoeven bevinden zich in de 18e eeuw kleine buurtschapjes van enkele huisjes en boerderijtjes. De groei van de Heikant schijnt zich vanaf de late middeleeuwen tot in de 18e eeuw door-

De zuidzijde van de driehoek van de Heikant in 1918. De boom rechts is er nog.

gezet te hebben. In 1648 stonden er 214 huizen, veel meer dan in andere Tilburgse nederzettingen. We moeten hierbij wel bedenken dat de Heikant ook de uitgestrekteste nederzetting was in Tilburg. Tussen 1679 en 1688 splitste men het gebied in twee administratieve eenheden: Oost- en Westheikant. De Oostheikant lag ten noorden en oosten van de driehoek, de Westheikant ten zuiden en westen ervan. In de 18de eeuw trad na stagnatie zelfs een teruggang op en werden de Veldhoven en Kerk en Heuvel dichter bevolkt. Terwijl deze laatste twee herdgangen zich vanaf de 18e eeuw tot stedelijke gebieden ontwikkelden en industrialisatie er op gang kwam, bleef de Heikant tot de inplanting van de nieuwbouwwijk Tilburg-Noord zo'n 20 jaar geleden een agrarisch-ambachtelijk karakter behouden. Om dit "achterblijven" te kunnen verklaren zou onderzoek verricht moeten worden naar de kapitaalsopbouw in de verschillende nederzettingen, de vestigingsfactoren voor de textielindustrie enz. Wel

kan al gesteld worden dat de geografische ligging van de Heikant vrij ongunstig was. Ten opzichte van de verkeersas van de Veldhoven naar de Heuvel, lag de Heikant tamelijk perifeer. De driehoekige kern lag op één uur gaans van de wijk Kerk en Heuvel. Dat deze ligging ook als "afgelegen" ervaren werd illustreert het verzoek om overplaatsing naar de Veldhoven van de schoolmeester ca. 1800. Hij verwachtte daar meer faciliteiten en een grotere betrokkenheid bij het Tilburgse gebeuren.

In het begin van de 20e eeuw kwam de Heikant door de aanleg van het Wilhelminakanaal helemaal buiten de stad te liggen. Tot in de jaren vijftig waande men zich bij een bezoek aan de Heikant in een apart dorp.

De Schans e.o. rond 1830

Het driehoekige plein ontleent zijn huidige naam de Schans aan een veldnaam die vermeld wordt op de kadaasterkaart uit 1832, iets ten noorden van het plein. Een recon-

structie op basis van het kadaaster van 1832, de volkstelling van 1830 en de belastingkohieren van de hoofdelijke omslag van 1832 levert een zeer gedetailleerd beeld op van de agrarisch-ambachtelijke kern van de Heikant.

Het gebied binnen het huidige beschermde stadsgezicht vertoonde aan de driehoek en de drie hoofdwegen een open bebouwing met hier en daar rijtjes van drie à vier woningen onder één dak. Langs de zuidwestelijke weg (het Moleneind) bereikte men de Heikantse molen en Loon op Zand. De bebouwing strekte zich hier nog zo'n 500 m westwaarts van de driehoek uit. Naar het zuiden splitste zich de weg af naar het Goirke en de Veldhoven, het zogenaamde Lijnsheike. De zuidoostelijke hoofdweg gaf verbinding met de nederzetting Loven. Langs deze weg trof men over ca. 300 m nog bebouwing aan. De noordelijke hoofdweg, de Rugdijk, splitste net buiten de driehoek in Rugdijk (naar Udenhout) en Moerstraat. De Rugdijk was onre-

De bebouwing van het kerkelijk centrum is sinds ca. 1920 niet geschoonden, de omgeving wel.

Huis en bedrijf van Brouwer Witlox (17e eeuw, foto ca. 1920) moesten wijken voor een bedrijfsterrein. Gelukkig is de pleinwand nu weer gesloten.

gelmatig en schaarser bebouwd. Het centrale plein was grotendeels open. In de noordelijke punt stonden evenwel het huis en de werkplaats van een wagenmaker, en aan de zuidoostzijde bevond zich een gemeentelijk brandspuithuisje. Aan het plein woonde slechts één landbouwer meer. Ter hoogte van de huidige kerk bevond zich de leerlooierij van de familie Somers met vier looikuipen. Ertegenover was de kleinere leerlooierij van de familie Simons gevestigd. Aan de zuidzijde van het plein lag de bierbrouwerij van de familie Witloex. Deze takken van ambachtelijke nijverheid stonden in nauw verband met landbouw en veeteelt en werden voornamelijk in kernen met centrumfunctie aangetroffen. De centrumfunctie van de driehoek werd nog versterkt door de aanwezigheid van een smid, bakkers en winkeliers (waaronder een vermogende grutter) en van een schooltje aan de zuidwestelijke hoofdweg.

Hoewel het plein door de kleinschalige open bebouwing met eromheen hoven, wei- en bouwlanden een agrarische aanblik had, kwam dit karakter dus niet geheel meer overeen met de functie van de bebouwing. De andere bewoners waren ambachtslui en dagloners, hoofdzakelijk werkzaam in de textielnijverheid. Vooral de woningen van dagloners waren schamel van aard. In een rijtje huizen aan de noordoostzijde van het plein woonde in 1830 drie gezinnen met in totaal 16 personen. Aan de noordelijke hoofdweg stond een huis waarin vijf gezinnen met 20 personen onderdak vonden. Zowel man-

nen, vrouwen als oudere kinderen hadden beroepen uit de textiel: wever, schrobbelaar, spinster. Het betrof hier zeer waarschijnlijk eenkamerwoningen. Het huizenbestand werd voor de bepaling van de kadastrale heffing verdeeld over 23 klassen. In het hier behandelde gebied bevonden zich – behalve een rentenierswoning, enkele huizen van ambachtslui, winkeliers en pachthoeven uit de klassen 15 t/m 17 – alle woningen in de laagste vijf klassen, waarbij de huizen in de klassen 21 en 22 duidelijk oververtegenwoordigd waren. Behalve de ambachtelijke functie aan de driehoek had het gebied een agrarisch karakter. De hoven achter de huizen waren beplant met groenten en fruitbomen. In de open ruimten tussen de huizen lagen vaak weilanden. Achter hoven en weilanden bevonden zich de akkers. In de buurt van de driehoek waren het licht te bewerken akkers op bruine zandgrond met een humuslaag van ca. 90 cm. Men verbouwde er voornamelijk rogge, boekweit, aardappelen en haver. Naarmate de akkers verder van de driehoek verwijderd waren, werd de kwaliteit en de dikte van het esdek minder. Een groot deel van de grond aan de driehoek was in bezit van vier families (Somers, Simons, Witloex en Mallens). Slechts een ervan leefde nog van de landbouw; de anderen verpachtten waarschijnlijk hun grond. Vrijwel alleen aan de zuidoostelijke poot van de driehoek trof men nog boerderijen aan. Van 1737 tot 1832 was de bebouwingsdichtheid in het gebied niet toegenomen. Dit veranderde in de tweede helft van de 19e eeuw en

het eerste kwart van de 20e eeuw. Langs de zuidoostelijke hoofdweg en aan het Lijnsheike nam de bebouwing toe. Er vormden zich echter geen aaneengesloten straatwanden, zodat het gebied zijn dorps karakter behield.

Kerkelijk complex

Het beeld van de driehoek onderging een belangrijke wijziging in 1873-1874, toen er een parochiecentrum werd gesticht. Deze parochie was de eerste afscheiding van de parochie Goirke die sinds 1797 het noordelijk stadsdeel bediende. Dit was weliswaar een nieuw element in de oude structuur maar wel het gevolg van een logische ontwikkeling. De grond voor kerk, kerkhof, pastorie en tuin bestond uit een aantal samengevoegde percelen, geschonken door de familie Somers.

De kerk is een neo-gotisch gebouw naar ontwerp van de Tilburgse architect J.C. van den Heuvel. Het orgel uit 1918 met neo-gotisch front is gemaakt door de gebr. Vermeulen uit Alkmaar/Weert.

Tot de inventaris behoren voorts 20 houten beelden uit de 19e eeuw, vier houten reliëfs, een 19e-eeuws tabernakel, een 17e-eeuws houten beeld en een op doek geschilderd portret van de bouwpastoor Van der Steen. Een groot deel van de inventaris is vervaardigd door H. van der Geld uit 's-Hertogenbosch. In 1874 werd naast de kerk een pastorie gebouwd naar ontwerp van de Tilburgse architect H.J. van Tulder in eclecticismische stijl met sterk neo-classicistische inslag. Achter kerk en pastorie bevindt zich nog

Leharstraat 70 t/m 74, weverswoningen met doorlopende zolder.

Leharstraat 114 met traditionele linden in de verspringende rooilijn.

Zo veranderde in 20 jaren het gezicht onder de druk van eigentijds gebruik en herstel van verval. Toch is wat rest nog waardevol (Leharstraat 122-126).

het kerkhof, te bereiken via een laantje met beukenhaag. Aan het eind van de eeuw werd het complex nog aangevuld met een klooster en een school, en in 1911 werd ertegenover een patronaats-huis gebouwd. Het gehele kerkelijke complex is van grote waarde voor de religieuze en sociale geschiedenis.

Waardevolle elementen

Behalve de kerk met pastorie is aan de driehoek nog een fraaie 19e-eeuwse burgerwoning met erf en drie linden op de gemeentelijke

monumentenlijst geplaatst. Aan de zuidzijde van het plein bevindt zich nog de eeuwenoude lindeboom die vroeger voor de brouwerij van Witlocx stond.

Langs de zuidwestelijke hoofdweg, nu Leharstraat, bevinden zich een aantal waardevolle panden uit 18e en 19e eeuw.

Een 19e-eeuws wevershuis, twee 19e-eeuwse arbeidershuizen en een koffiehuis uit de 18e eeuw staan op de gemeentelijke monumentenlijst. (resp. Leharstraat 114, 122, 124 en 126).

Zeldzaam zijn drie weverswoningen uit de 19e eeuw met doorlopen-

de zolder en enkele 19e-eeuwse bedrijfspanden (Leharstraat nr. 70, 72, 74, 76/76A en 84). De jongere gebouwen passen vrijwel alle in schaal en maat van het gebied.

Zo is een lintbebouwde structuur ontstaan die het karakter heeft van een dorpscentrum en van algemeen belang is vanwege haar betekenis voor de nederzettingsgeschiedenis, sociaal-economische en religieuze geschiedenis. Door de ligging in een grootschalige nieuwbouwwijk uit de 60'er en 70'er jaren is men zich extra bewust geworden van de bijzondere waarde van dit gebied.